

ХРАМОВЕТЕ В ГРАДОВЕТЕ И ТРАКИЙСКИТЕ СВЕТИЛИЩА НА ТЯХНАТА ТЕРИТОРИЯ В ПРОВИНЦИЯ ТРАКИЯ

Златозара Гочева

Провинция Тракия, създадена през 45-та година като прокураторска провинция, заема територията на юг от Балкана, която още от най-дълбока древност е била свързана с културата на Мала Азия посредством долините на Арда, Тунджа и Марица и със Северна Гърция в западната си част посредством долините на Струма и Места. Това е тази част на Тракия, която развива силно изявена култура през елинистическата епоха, в която местният тракийски елемент остава все пак доминиращ, особено що се отнася до сферата на духовния живот. Тя продължава да пази тези връзки, които я поставят в едно по-особено положение на източна провинция на Империята. Това създава условия и за едно по-свободно развитие на духовната ѝ култура и преди всичко за запазване и налагане на местните религиозни представи и вярвания в цялостния духовен живот на провинцията. Това ѝ дава възможност и да се противопостави на една възможна романизация, която тук се чувства съвсем малко и е подчинена преди всичко на местните елементи.

Някои от големите градове на Тракия също запазват своето значение като центрове и през римската епоха и елементите на романизация в тях са по-повърхностни като Сердика, Пауталия, Филипопол и др. Тракийската аристокрация в тях продължава да участва в административен и стопански живот. Други като Берое и Кабиле изгубват своето значение като административно-културни центрове, и се превръщат във военни лагери на помощни войски. Създават се и нови градове като Германия, Деултум, Августа Траяна и др., които имат вече административно и военно значение в провинцията.

Едновременно с това те запазват относително самостоятелно съществуване и основните елементи на своята религия и организация на религиозен живот. Местната тракийска религия се е съсредоточила в старите тракийски светилища и религиозни центрове, във от градовете, които запазват своето значение и го доразвиват.

За нас представлява особен интерес развитието и организацията на религиозния живот през римската епоха в големите градски центрове на Тракия, които се отличава със свои специфични особености, подчертаващи преди всичко значението на тракийския местен елемент. За проникването на местното тракийско влияние в градовете колонии по Беломорското крайбрежие от една ранна епоха знаем по писмени данни. Пиндар още говори за създаването на култ на Аполон Дирийнос, който явно представлява синкретичен култ, наложен в града от тракийските племена, населявали

неговата околност — дероните¹. За съжаление, за тези градове в епохата на римското присъствие в тях знаем много малко. Малко знаем и за първия център на провинцията — Амфиполис.

От друга страна, значителни данни вече имаме за градовете на територията на днешна България. Преди всичко за нас от изключителен интерес е развитието на религиозния живот във Филипопол. Той се развива като град вероятно още от една по-ранна епоха, както говорят археологическите проучвания. По време на колонизацията на Филип II той вече е имал своя градски статут, бил е само доукрепен и е получил неговото име като възлов градски център на Тракия². С присъединяването на Тракия към Римската империя той получава извънредно голямо развитие. Със създаването на Тракийски койнон Филипопол става негова метрополия и това го поставя вече в едно по-различно и привилегировано положение. Обилен епиграфски материал ни дава много данни за организацията на религиозния живот в него³. Преди всичко тук основен е този на Аполон, който се свързва с местното тракийско божество Кендрисос. Негов храм е бил построен в подножието на хълма на младежта, както това добре личи от едно монетосечене, което градът сече по времето на Каракала. На нея е представен храмът на Аполон и пред него, от едната страна е статуя на Аполон по гръцки образец, а от другата, на пиедестал е представен Тракийски конник. Това ясно показва, че в храма е бил почитан синкретизиран култ на Аполон с Тракийски конник. Пак от монети от времето на Каракала се вижда, че именно този синкретизиран Аполон е бил обявен и за покровител, и основен бог на града. От времето на Комод са били създадени игри, наречени Πυτεια⁴. Вероятно по времето на Каракала, който през 214 година е посетил града, игрите са били преименувани Ὁ Αλεξανδρεία, като се има предвид стремешът на Каракала да имитира Александър Македонски. На една монета от същото време е представен императорът, триумфиращ, и пред него на пиедестал — Аполон. Вече по времето на Елагабал игрите са преименувани Кендрисея. Вероятно това е направено като жест, с който населението на Филипопол символично поставя нововъзкачилият се на престола император под покровителството на своя местен бог, когото то почита като покровител и основно божество. Неговият жрец е главен жрец — архиереус на града. От друга страна, това е едно признаване на местното божество на траките. Императорът отговаря с друг жест, като обявява града за неокор и му дава с това специални привилегии да изпълняват императорския култ. Като имаме предвид, че основният храм на града е този на Аполон Кендрисийски, можем да приемем, че именно в него е изпълняван и императорският култ, каквато е практиката в източните провинции, от архиереуса, който е и жрец на култа на Аполон Кендрисийски.

Зевс и Хера, обаче, в гръцкия си аспект, не като членове на Капитолийската

троица, имат също един официален култ в града, без той да получи по-голямо разпространение⁵. За съжаление, за други храмове, каквито сигурно са съществували, нямаме никакви данни.

По-различно е положението на територията на Филипопол. Там най-разпространеният култ е този на т. нар. Тракийски конник. В цялата му територия са открити голямо количество негови оброчни материали и могат да се локализират десетки светилища с местен характер. Голяма част обаче от тези паметници са анепиграфни (с много обикновена иконография) и могат да се свържат с почитането на божеството от местното население, което не е имало никаква нужда нито от надпис за изясняване на култа му, нито от подробности в изображението. Генерализираните функции на божеството са много усложнени — като върховно божество покровител и помагачо и съдействащо във всичко, свързано с различни аспекти и функции. Така, в този си вид, той е бил почитан и в самия град от обикновеното му население. За това свидетелстват и над 50 оброчни плочки и фрагменти на това анонимно божество, открити там. За нас представляват по-голям интерес няколкото по-големи светилища в територията на Филипопол, където обикновено Херосът се свързва също с Аполон. Такова светилище е това при с. Труд⁶. Тук божеството носи епитета Ζηουλαμηνος. В самото светилище Аполон е представен само от два паметника в своя гръцки аспект. На многобройния епиграфски материал имаме всички видове иконографски схеми на Хероса и посвещения на различен вид население, като преобладават чисто тракийски имена. Срещат се и гръцки и римски, които обаче със своя характер говорят за една повърхностна романизация. Друго голямо светилище в малко по-далечната територия на Филипопол е това при Баткун⁷. Тук местният тракийски култ на Хероса е свързан с този на Асклепий и Хигия. Паметниците на двете божества в гръко-римска иконография тук са доста много, но начинът, по който са направени посвещенията и имената на посветителите, (предимно тракийски и в някои случаи гръцки и римски, също със следи на повърхностна романизация), говорят за тракийския характер на светилището. То е възникнало като местно тракийско светилище, в което култът на Асклепий е проникнал вече в по-широк аспект на бог покровител с по-генерализирани функции, които го приближават до тези на тракийския бог Хероса. Това се потвърждава и от местния епитет Ζημεδρηνος, който почитаното тук синкретизирано божество носи. В района на Филипопол е открито и светилище на Зевс и Хера, в което те са почитани заедно с Трите нимфи и техният гръцки култ по този начин е придобил по-различно звучене⁸. На няколко места в района е почитана и Хера сама, което говори за възприемането ѝ от местното тракийско население като една богиня — майка, отговаряща на техните представи за култ на женска богиня — покровителка,

която до края на античността остава анонимна. Същата богиня се явява в този си образ понякога на плочките на Тракийския конник, предимно в Северна и Северозападна Тракия. Пак в този район е открито и най-голямото светилище на Трите нимфи, което дава обилни материали за изясняването на техния култ при траките, който вероятно има и по-стари традиции. Последните разкопки на мястото на светилището потвърждават едно предположение за съществуването му от по-стара предримска епоха⁹. За връзката на Нимфите с тракийските религиозни представи говорят и редица данни за свързването на тяхното светилище и култ в Атина с Бендида и изобразението на Копенхагенския релеф на Бендида.

Подобно е и положението при втория град от Тракийския койнон — Августа Траяна. Неговият разцвет по време на Северите е археологически и епиграфски доказан. В Августа Траяна основен култ е и този на Аполон. В самия град той е почитан и в чистия си гръцки вид. Нямаме данни за определено място на неговия храм, нито за начина, по който той се е свързвал с тракийската религия. В града обаче също е бил почитан императорът по официален начин и с него са били свързани гладиаторски борби, засвидетелствано с епиграфски материали — споменаването на Архиепископ Диоплон.

Организацията на религиозния живот в града върви по елински образец. По-различно е положението на територията на града. Тук в този район на Югоизточна Тракия са ни известни много светилища на Тракийския конник. Най-близкото до града е светилището на хероса в Малка Верея, където божеството носи пак трийския епитет Ζηδηνος. Предимно в по-големите от тях се е почитал неговият култ в синкретизъм с този на Аполон. Такъв е случаят със светилището при Кирилometодиево, Крън, Виден¹⁰ и други. Навсякъде божеството носи тракийска иконография, т. е. на Тракийски конник, което го характеризира като по-старо тракийско култово място на местен култ. Вече по-късно тук прониква и гръцкият култ на Аполон във функциите му на върховен покровител. Обикновено той носи названието θεος или κύριος и епитета εληκοος, което го представя като вслушващ се в молбите. Всички тези светилища са на открито, без определена храмова постройка, организирани по тракийски образец. Обикновено оброчният материал говори за чисто тракийско население. Наличието на гръцки (обикновено теофорни имена) или римски, най-често свързани с императорска номинация, говори за повърхностна романизация или елинизация на местни жители. Те идват в светилището на дедите си да принесат жертва на своето божество, понякога наречено и γειμενος. Понякога посвещенията са правени от жители на градовете, заемащи някакви длъжности като βουλευτης или пък служещи във войската, и с това се обяснява и повърхностната им романизация. На изток до Черноморското

крайбрежие наличието на светилища на Хероса не намалява. Понякога се срещат няколко при едно населено място. При с. Лозен, Харманлийско, е открито голямо светилище на Хероса, свързан също с Аполон¹¹. Оброчният и епиграфският материал на това светилище не само показва неговото широко значение, но дава основание да се предположи, че това е място, където може би най-рано е проникнал и култът на Аполон. При някои паметници още не е оформена неговата иконография като конник, но той е получил вече епитета на местното божество Γεῖκεαῖνος. По-особено е положението на Кабиле. Възникнал в доста дълбока древност, Кабиле играе особено важна роля като един от важните градове на Одриското царство през късната елинистическа епоха. Тогава той се развива като елинистически град със своя агора и вероятно градска система като Севтополис. За съжаление точно това селище все още не е открито под по-късните пластове. През елинистическата епоха тук проникват характерните за това култове на Аполон, Асклепий и Артемида, които са отразени не само в известния ни Севтополски надпис, но и по монетите, които сече градът. През римската епоха обаче Кабиле престава да има това важно административно значение като много от градовете, свързани с този период. В началото на II век става военен лагер на помощни войски. Въпреки това той не показва по-голяма от цялата провинция романизация. Наистина тук се налага повече латинският език. Появява се един по-ясно изразен, характерен за римските лагери императорски култ, който се е почитал в града. Но по всички данни, с които разполагаме, и тук основен култ продължава да е този на Аполон и може би и негов основен храм е храмът на Аполон, където вероятно малко по-късно прониква и култът на Тракийския конник като израз на местното тракийско влияние на хинтерланда¹². Как е изглеждал този храм, нямаме никакви данни. Според един надпис в града има и храм на Асклепий и Хигия, за което говорят и обилни епиграфски материали с елемент и на елинизация и на романизация. В целия хинтерланд обаче култът на Хероса получава важно място с много култови места и светилища — самостоятелни или свързани с Аполон. Изобщо благодарение на традициите от елинистическата епоха и наследството на значим град на Тракия, а също така и на местоположението си в сърцето на провинция Тракия и преди всичко в тракийския койнон, той запазва много елементи на своята духовна култура и религия въпреки степента на романизация, която се налага от статута му на военен лагер.

Подобно е положението и с градовете в западната част на провинцията. Сердика съществува като тракийско селище още от предримската епоха като главен град на сърдите. През римската епоха, благодарение на благоприятното си положение Сердика преживява разцвет в края на II-ри и III-ти век. От изображенията по монетите става ясно, че в града е имало може би няколко храма. Това се потвърждава и от епиграфските материали.

Основно божество покровител на града, чийто храм вероятно е и основният храм на Сердика и жрецът му негов архиереус, е Асклепий. Вероятно неговият култ е бил свързан и с лечебните свойства на минералната вода на Сердика. Вероятно свързан с него, е почитан и Аполон. Дали той е имал отделен храм в Сердика, е трудно да се каже. Но по изображенията на монетите става ясно, че техният култ е бил чисто гръцко-римският и е бил свързан със здравеносните функции на Асклепий. Освен това съществува и култ на Зевс и Хера като официален, но той не е заемал това основно място и няма нищо общо с capitoлийската триада. Едва ли той е бил свързан и с култа към императора. По-скоро тази роля се поема от култа на Асклепий. На територията на Сердика са известни също няколко светилища на Тракийския конник, които имат също чисто местен характер на тракийски светилища. Едно от тях е най-близо до Сердика при Перник¹³. Тук вероятно основният тракийски култ се е свързал с почитания в района Асклепий. Тук обаче Асклепий добива по-различен характер. Свързан с Хероса, той вече няма ограничените функции на лечител и не се свързва с лековит извор. Свързан с върховното божество на траките, той има по-генерализирани функции. Изградено в такава близост до града, светилището има вече някои черти на храм. Вероятно е имало някаква малка храмова постройка с черти на гръцки храм. Целият оброчен материал е бил разположен по стените, ограждащи двора, в ниши — така, както е характерно за всички тракийски светилища. Тракийският характер на почитания култ се подчертава и от тракийския епитет *Κελλαίδης*, който божеството носи, а така също и от голямото количество тракийски имена на посветителите или имена, подчертаващи повърхностна елинизация или романизация. Малко по-далеч е откритото светилище на Хероса, свързан пак с Асклепий, при Сливница¹⁴. Тук разположението на светилището в оградена от скали долина както и самата организация на светилището с плочки в ниши в скалите и съвсем малка постройка, може би по-скоро предназначена за стопански цели, говори за чисто тракийския му характер. За този характер на почитания култ говорят и епиграфските данни на епитета, който божеството носи — *Δις*, и имената на посветителите. Трябва да се подчертае, че и по-голямата част от оброчните паметници са анепиграфни. Другите светилища в района са вече по-малки и с локален характер.

Пауталия е също вероятно по-старо селище, разположено в най-западните части на провинцията. В Пауталия по всички данни имаме много ясно изразен култ към Асклепий. И тук той е бил почитан като здравеносно божество, свързано с лечебница и бани с минерална вода, в които се е извършвало лечението. Според монетите на града имало е и храм на Асклепий и вероятно неговите жреци са били главните жреци и в него се е изпълнявал култът към

императора. Наред с него има и много ясно засвидетелстван култ към Зевс и Хера, които имат важно място в религията на града. Трудно е да се каже всъщност кой е основният храм на града и къде точно е бил изпълняван и култът към императора. Възможно е двете двойка божества — Зевс и Хера и Асклепий и Хигия да са почитани в един и същ храм с едни и същи жреци, които да са били и архиереуси на Пауталия. Засега материалите са все още недостатъчни за по-сигурни изводи.

За територията на Пауталия имаме много малко данни. Там култът на Тракийския конник почти не се среща. За сметка на него, тук е проникнал един култ на двойка божества — мъжко и женско, които вероятно идват като наследство от доста далечна епоха, когато религията на траките се изразява основно в тези два култа — слънчевият мъжки култ, който се проявява вече в развитието на иконографията и епиграфските данни в т. нар. Тракийски конник, и една женска богиня — наследница на древния средиземноморски култ на богинята майка, свързана с възпроизводителните сили на природата. Израз на традициите на този култ е светилището на Зевс и Хера в Копиловци, където двете божества се почитат в синкретизиран култ под едно местно тракийско название — *Καρίστορηνοί*¹⁵. Може би тази тенденция се крие и в проникването на двойката божества в цяла западна България — Асклепий и Хигия в някои тракийски светилища като Глава Панега, Баткун, Перник, Сливница и др. Израз на тази традиция може би е появата на двойка божества в синкретизъм с Хероса в Глава Панега и в Лиляче — Силван и Силвестрис, свързани с Тракийския конник и тази женска безименна богиня¹⁶.

На Никополис ад Иструм и Марцианопол, въпреки че известно време се числят към провинция Тракия, няма да се спираме, тъй като тяхното положение и развитие е малко по-различно поради преминаването им към провинция Долна Мизия.

От разгледаните материали можем на направим изводите, че през цялата римска епоха провинция Тракия запазва много от тракийските си елементи в организацията на религиозния си живот. Дори в големите градски центрове, където елементът на елинизация и романизация е много по-силен, местните тракийски представи остават основни и по-скоро трябва да търсим влияния във външния израз на почитаните култове като изграждането на храмове и възприемането на някои елементи, които се налагат от принадлежността на тези градове към Римската империя. Но дори и там в самото оформяне на култовете местните религиозни традиции остават много силни и населението се придържа към тях. Това, което възприема, в повечето случаи е свързано и приведено към местните представи. В официалната религия на тези градове, където естествено се налага преди всичко римският елемент, той не е успял да измести местните религиозни практики и е бил принуден да се съобрази с тях. Що се отнася до хинтерланда на тези градове, там нещата в общи

линии напълно са се запазили. Само външно в по-големите светилища култът им се е обогатил с проникването на някой външен култ, но това обикновено са божества като Асклепий и преди всичко Аполон, които са възприети във функциите им на покровители и помагачи във всички обстоятелства. С това са намерили почва да се свържат с местното божество, отразено в т. нар. Тракийски конник, и всъщност имаме същите култови центрове със запазен в основата си ритуал и култ, въпреки наличието на елементи на елинизация и романизация.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Pind., Paeanes II = frg. 52-b.
- ² Гочева, Зл. Градовете в Тракия и колонизацията на Филип II. — В: Поселищен живот в Тракия. 2. Ямбол, 1986, с. 60.
- ³ Гочева, Зл. Религиозният живот във Филипопол през римската епоха. — В: Сборник 100 години Народен археологически музей в Пловдив. Т. III. Пловдив, 1985, с. 102—116.
- ⁴ Герасимов, Т. Бележки върху Питейските, Александрийските и Кеидрийските игри във Филипопол. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 65—68.
- ⁵ Ботушарова, Л. Тракийско светилище при с. Дюлево (Панагюрско). — В: Годишник на Пловдивския народен музей, I, 1948, с. 61—74.
- ⁶ Ботушарова, Л. Оброчни релефи на Аполон от Тракия. — В: Годишник на Пловдивския народен музей, III, 1959, с. 145—153; Култът на Аполон Ζηνοσαυτηρος. — В: Известия на музеите в Южна България, 5, 1979, с. 137—150.
- ⁷ Tsontchev, D. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. S., 1941, 80 p.
- ⁸ Ботушарова, Л. Приноси към религията на траките. — В: Годишник на музеите в Пловдивски окръг, I, 1954, с. 203 и сл.
- ⁹ Добруски, В. Материали по археологията на България. — СБНУНК, 13, 1896, с. 404—408. Gočeva, Zl. Die Ausgrabungen des thrakischen Nymphenheiligtums bei dem Dorf Ognjanovo, Bezirk Pazardžik. — In: Zu memoriam W. Schindler. Berlin, (unter Druck).
- ¹⁰ Mihailov, G. IGBulg., III, 2, 1964, №. 1653—1662.
- ¹¹ Гочева, Зл. Светилището на тракийския конник при с. Лозен, Хасковски окръг и някои въпроси на синкретизма в тракийската религия. — В: Сборник в чест на проф. Хр. Данов (ГСУ иф, 77, 1985, =Terra antiqua Balcanica, 2), с. 160—166.
- ¹² Гочева, Зл. Организация на религиозния живот в Кабиле. — В: Поселищен живот в древна Тракия. 3. Ямбол, 1994, с. 68—79.
- ¹³ Любенова, В. Светилището при Перник. — В: Тракийски паметници. Т. 2. Тракийски светилища. С., 1980, с. 15—38; Герасимова, -Томова, В. Надписи от светилището на Асклепий Кейлайден. — В: Тракийски паметници. Т. 2. Тракийски светилища. С., 1980, с. 48—94.
- ¹⁴ Ботева, Д. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край Сливница. — В: Сб. Студентски проучвания. Т. VII. 1. СУ “Климент Охридски”. Исторически факултет. С., 1985, с. 23—37.
- ¹⁵ Кацаров, Г. Светилището на Зевс и Хера при с. Кошиловци, Кюстендилско. — ИБАД, IV, 1914, с. 80—110.
- ¹⁶ Гочева, Зл. Култът на Силван в провинция Долна Мизия. — Археология, 1993, № 2, с. 13.